

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXII/3—4

**БЕОГРАД
1998**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXII (нова серија)

Св. 3-4 (1998)

САДРЖАЈ

О реченицама типа <i>КО ТО КАЖЕ / КО ДА ТО КАЖЕ</i> (МИЛКА ИВИЋ)	131
О критеријумима за семантичко нормирање речи (ИВАН КЛАЈН)	134
Неке специфичности отворене и затворене класе речи (ЗОРКА КАШИЋ)	188
О значењу српског глаголског префикса <i>-раз</i> (когнитивнолингвистички приступ) (ДУШКА КЛИКОВАЦ)	153
Значење речи <i>дух</i> и <i>душа</i> у савременом српском језику (СТАНА РИСТИЋ)	168
Суфикс <i>-чија/-чија</i> у српском књижевном језику (стилско-семантички аспект) (ПРВОСЛАВ РАДИЋ)	179
Континуанте глагола <i>*duti</i> (ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ)	192
О једном примеру семантичке диференцијације међу синонимима (<i>хљоб-крух</i>) (МИЛАН ДРАГИЧЕВИЋ)	198
Основне лексеме родбинског сродства у „Српским народним загонеткама“ Стојана Новаковића (САВА АНЂЕЛКОВИЋ)	201
Из језика „Сеоба“ Милоша Црњанског (1) (ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ)	218
Богатство боја у писаној речи Десанке Максимовић (АСИМ ПЕЦО)	226
Поетска функција језика (МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ)	240
Књижевни и/или стандардни језик (прилог појмовно-терминолошком разграничењу) (МИЛАН ШИПКА)	250
Промена основне фреквенције у двосложним речима са дугосилазним акцентом (МИРЈАНА СОКОЛОВИЋ)	259
Прикази и критике	
Српски језик на крају века (ПАВЛЕ ИВИЋ, СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ, СВЕТОЗАР СТИЈОВИЋ)	271
Даринка Гортан-Премк, О полисемији и организацији лексичког система у српскоме језику (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	280
Лингвистички ентузијазам (Владимир Недељковић, Језички тренутак) (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	283
Јован Ајдуковић, Русизми у српскохрватским речницама: принципи адаптације, речник (МИЛЕНА СТОЈАНОВИЋ)	289
Хроника	
Документи Одбора за стандардизацију српског језика	293
In memoriam	
Др Петар Вукановић (31. III 1949 — 24. XI 1998)	301

ДУШКА КЛИКОВАЦ
(Филолошки факултет, Београд)

О ЗНАЧЕЊУ СРПСКОГ ГЛАГОЛСКОГ ПРЕФИКСА *РАЗ-* (КОГНИТИВНОЛИНГВИСТИЧКИ ПРИСТУП)

Описују се (под)значења глаголског префикса *раз-* и утврђује (и графички представља) значењска мрежа коју она сачињавају.

1. Наш задатак у овом раду јесте да опишемо значењску структуру српског глаголског префикса *раз-**. Будући да префикс *раз-* није детаљније проучен¹, овај опис имао би значаја и сам по себи; он, међутим, може имати и теоријски значај — било да је у питању поређење са другим језицима (нарочито словенским), било да је у питању утврђивање општих значењских механизма који оперишу у језику.

2. Префикс *раз-* се у српском језику, осим у том свом типичном лику, остварује и у својим другим ликовима, насталим деловањем гласовних промена: *рас-* (*расилнуџи*, *раскакаџи се*), *раш-* (*рашчејркаџи*), *раж-* (*ражцарайџи*), *ра-* (*расадџи*, *разидайџи*, *рашрафитџи*, *ражениџи*), *раза-* (*разабрајџи*, *разазнаџи*, *разайкаџи*). Обично се додаје несвршеним глаголима, које перфективизује (нпр. *биџи* — *разбиџи*), али се може додати и свршеним глаголима (нпр. *џреснуџи* — *расџреснуџи*). У оба та случаја његово лексичко значење је исто.

3. Теоријску основу овог рада — као што то наводимо и у самом наслову — сачињава когнитивна лингвистика, прецизније — онај њен део који се обично назива „когнитивна семантика“, а који је разрађен пре свега у следећим студијама: Lakoff и Johnson 1980, Lakoff 1987, Langacker 1987 и Johnson 1987 (преглед даје и Taylor 1989). Један од централних проблема когнитивне семантике јесте *категори-*

* Рад је писан као реферат за XII међународни славистички конгрес у Кракову.

¹ Кратак преглед неких главних значења овог префикса (усклађен, наравно, са захтевима лексикографског описа) даје *Речник српскохрватскога књижевног језика*; значења глаголског префикса *раз-* помиње и Грицкат 1966–1967, али без претензија на исцрпност (будући да се у том раду ауторка бави пре свега граматичким проблемом префиксације). Контрастивно са словачким језиком, своју класификацију и преглед значења глаголског префикса *раз-* даје Марић 1984. Прегршт инспиративних напомена, које задиру и у општија семантичка питања, даје Бугарски 1979.

зација — сврставање предмета и појава у групе за потребе језичког кодирања. Свако значење — у нашем случају ће то бити значење префикса *раз-* — представља *категорију подзначања*; при томе принципи категоризације одсликавају природу човекових когнитивних способности. Категорије се, наиме, по правилу не граде на основу неопходних и довољних услова које задовољавају њихови чланови (како сматра тзв. „класични“, аристотеловски приступ), него се образују око централног, прототипичног члана. Једна од последица тога јесте да категорија има своју унутрашњу структуру: нека значења могу бити типичнија (посведочена већим бројем примера, продуктивнија, од стране говорника брже асоцирана са префиксом *раз-*), нека мање типична (посведочена мањим бројем примера, мање продуктивна, „не падају одмах на памет“ кад се помене префикс *раз-*). Категорија се проширује прикључивањем чланова на прототипични члан или друге чланове категорије, чиме се гради њена „хоризонтална“ структура. Нови чланови се прикључују на основу своје сличности са постојећим члановима категорије или на основу метонимијске везе с њима. Тако се може догодити да маргиналнији чланови категорије буду међусобно веома различити.

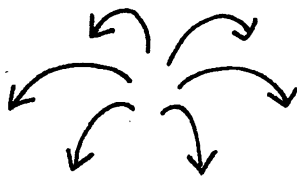
Категорија има и своју „вертикалну“ структуру: нека значења — понекад и сва — могу бити обухваћена општијим значењима — тзв. „схемама“, које су неутралне у односу на разлике међу њиховим појединачним манифестацијама, а могу бити когнитивно израженије од њих. Постојање најопштије схеме која би обухватила сва значења није неопходан услов за постојање категорије. Прикључивањем нових чланова и извођењем схема гради се својеврсна „мрежна структура“ категорије, која се обично може представити и графички.

Још једна важна компонента когнитивнолингвистичког приступа јесте базичност конкретних, просторних значења, од којих се — најчешће механизмом метафоре — изводе апстрактна значења. Метафором се апстрактне области људског искуства (време, емоције, интелектуалне активности итд.) појмовно представљају и структурирају као конкретне области (простор, кретање итд.).

4. Глаголи сложени с префиксом *раз-* подразумевају две ситуације, односно два стања ентитета на који се глагол односи: почетно — која важи пре вршења радње означене глаголом, и завршно — која важи после вршења те радње. Префикс *раз-*, захваљујући свом лексичком значењу, прецизира оно што се са ентитетом у међувремену догађа.

То лексичко значење префикса *раз-* видљиво је и у гесту којим се у говору често пропраћа употреба глагола с њиме сложених, и могло би се описати као кретање од центра ка периферији, на различите стране, и у исто време лучно: прво навише, затим наниже.

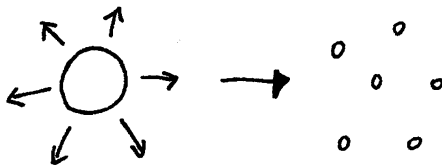
То опште значење — дакле, општа, највиша схема у значењској мрежи тог префикса (обележићемо је бројем 0) — може се графички представити овако:

Ова представа је општа у том смислу што не говори ништа о природи ентитета који подлежу описаном кретању; чак не каже ништа ни о томе да ли се креће више ентитета, или се кретање врши само унутар једног. Конкретизације те опште представе могу бити различите, и ми ћемо се сада позабавити њиховим описом².

(1) Ово је централно, најтипичније значење (односно, скуп најтипичнијих подзначања) префикса *раз-*. Почетна ситуација је некаква целина, која се глаголском радњом разбија на делове; у завршној ситуацији делови су растурени на све стране. Ово значење има три подзначања, у зависности од природе целине која представља почетну ситуацију: то може бити неки предмет (1а), група предмета (1б), односно материја (1в). За свако од тих подзначања постоје глаголи који су за њих специјализовани, али постоји велики број глагола који се могу односити на сва три случаја — што илуструје блиску везу подзначања.

(1а) Предмет се разбија на више делова, који се затим крећу центрифугално. Графички се тај случај може представити овако:

Ово значење префикса *раз-* илуструју глаголи *распуриити*, *разделиити*, *распарчати*, *распродати*, *разнеити*, *расоловити* итд.

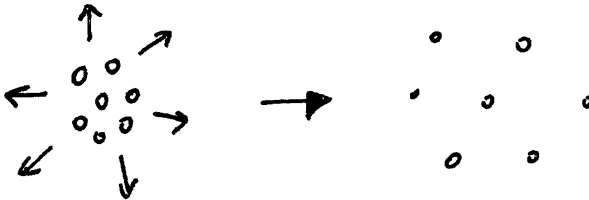
Неки од глагола из групе 1а имплицирају нарочит начин на који се предмет растура на делове. То, најпре, може бити под деј-

² Глаголи чијом анализом су изведена наведена значења ексцерпирани су из РМС. Иако су узети у обзир сви глаголи с овим префиксом (има их нешто преко 700), овом приликом наводимо само оне који су најтипичнији за одређено значење, упрошћавајући стварно стање ствари тако што их посматрамо као моносемичне. — За другу прилику, осим значењских мрежа појединачних глагола, остављам и многа друга питања, од којих се најкрупније тиче односа између (под)значања и творбених образаца којима се они остварују, другим речима — односа између лексичког значења префикса и значења творбеног обрасца помоћу којег је настао глагол.

ством силовитог ударца одозго: *разбити*, *размрскати*, *расшиљати се*, *разорити* итд. Предмет се може растуриги тако што се вуче на разне стране: *раскидајти*, *расширгнути*, *расцејати* итд. Предмет се раздваја на два дела оштрим линеарним покретом (типично, али не увек, сечењем): *расећи*, *разрезати*, *распорити*, *раскројити*, *расширгати* итд. Издваја се и група глагола који означавају да се предмет распада на делове под дејством силе која долази споља, делујући са различитих страна (у исто време или не): *размрвити*, *разжвакати*, *раскувати* итд.

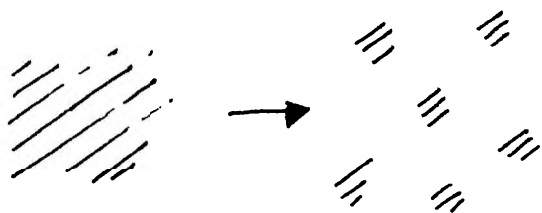
Неки глаголи имплицирају нарочиту врсту ентитета који се растура на делове. То, на пример, може бити комад материје или предмет који се састоји од спојених делова, па се онда у материји стварају пукотине или се делови разилазе: *расушијти се*, *раслојити се* итд. У питању може бити предмет који се раставља на издужене делове: *развлакнати*, *раскујусати се* итд. (овде спадају и глаголи који се односе на косу: *рашчујати*, *разбарушијти* итд.), или предмет који се састоји од нити: *рашчешљати*, *расилести*, *расијетљати*, *размрсити* итд. То може бити животињско тело, односно месо: *раскомадати*, *раскасајити* итд. У питању може бити и предмет који се састоји од међусобно повезаних, али одвојивих делова: *расклојити*, *размонтирати* итд., и — апстрактно — *разложити*, *рашчланијти* итд. Најзад, то може бити нека информација (тј. апстрактни ентитет који се метафорички схвата као предмет): *рашчујти се*, *разгласити*, *расисати* итд.

(16) Предмети збијени у групу крећу се центрифугално. Графички ћемо ово значење представити на следећи начин:

„Предмете“ схватамо у техничком значењу, као оделите ентитете — било да су самоходни, тј. да се сами крећу (људи и животиње), или да мењају место под дејством спољашње силе (ствари). На људска бића односе се глаголи као што су *разићи се*, *расићерати*, *разјуријти*, *раселити (се)*, *расијустити (се)* итд.; на животиње — *разлејети се*, *размилети се* итд.; на предмете (укључујући и биљке) — *разбацати*, *расујти*, *расејати*, *расадијти* итд. (у ову последњу групу спадају и глаголи који се односе специфично на ноге: *раскорачити (се)*, *раскречити (се)* итд.). Неки глаголи се могу односити и на људе и на предмете: *размесити (се)*, *распоредити (се)*, *разврсити (се)*, *рашијркајти (се)*, *расијавити (се)*, *раздвојити (се)* итд.

(1в) Материја се распршује на све стране. Графички:

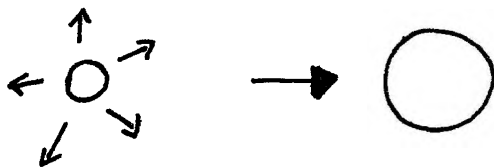

Ово значење префикса *раз-* илуструју следећи глаголи: *раздробити*, *размерити*, *разагњити се*, *разлиити*, *раслинути (се)*, *развејати* итд.

(2) Ентитет се повећава; другим речима, у свом завршном стању ентитет је већи него у почетном (у неким случајевима имплицира се да предмет који је био скупљен, склопљен, савијен и сл. достиже своје канонске, или чак највеће могуће димензије). Све случајеве можемо поделити према димензионалности — да ли ентитет постаје већи у три димензије (да повећава запремину), у две (да повећава површину), или у једној димензији (да повећава само дужину). Префикс *раз-*, у складу са својим општим значењем, имплицира раст на све, односно обе стране.

Значења 1 и 2 су очигледно у вези: код овог другог постоји континуално простирање у трима, двама или једној димензији, док је код првог то простирање неконтинуално; другим речима, у првом случају имамо један ентитет, у другом већи број појединачних ентитета на истом простору³. Та веза заснована је на свакодневном перцептивном искуству: кад се група ентитета посматра са довољне удаљености, добија се утисак масе. Напоменимо да се веза између значења 1 и 2 може интерпретирати и као метонимијска: ако се целина растури на делове, ти делови заузимају већу површину него што је заузимала почетна целина.

(2а) Ентитет повећава своју запремину. Графички ћемо то значење представити овако:

³ Ова „просторна трансформација“ је врло честа у човековом појмовном систему. Илуструје је, на пример, и предлог *по*: у *вода се разлила по пољу* означава континуално простирање по некој површини, а у *мрве су се просуле по пољу* — неконтинуално.

У оквиру овог општег значења, једна група глагола односи се типично на биљке, растиње: *разгранати се, разлистати се, расцевајати се, разбујати се*, итд. Друга група односи се на човека: *раскрујњати се, раздебљати се* итд. Неки глаголи односе се на предмет или материју (на човека се могу односити метафорички): *расквасати, раскокајати се* итд. Једна група глагола односи се специфично на ватру: *расиламсајати (се), разбуктајати (се), расјалијати (се)* итд. Неки глаголи односе се на апстрактне ентитете који се метафорички схватају као предмети: *разголицати (РАДОЗНАЛОСТ ЈЕ ПРЕДМЕТ), разрадити (ПЛАН, ТЕМА и сл. СУ ПРЕДМЕТИ); разговарати (ТЕМА РАЗГОВОРА ЈЕ ПРЕДМЕТ).*

На ово просторно значење повећања запремине надовезује се, путем метафоре, једно апстрактно значење: реч је о почетку интензивне (понекад и најинтензивније могуће) активности, или настанку неког интензивног стања; при томе је та активност могла започети (односно стање настати) још раније. Ово апстрактно значење надовезује се можда најпре на оне глаголе који се односе специфично на ватру: *већа* ватра имплицира и *интензивнију* ватру. Пошто значе и достизање најинтензивније могуће активности / стања, глаголи из ове групе везују се и за оне глаголе са конкретним значењем максималног повећања предмета, односно његовог повећања до његових канонских димензија⁴.

Иако је ово значење апстрактно, оно има и своју конкретну димензију: глаголи који означавају интензивну активност а слажу се с префиксом *раз-* подразумевају одашиљање нечега у свим правцима од агенса — звука, покрета, неке материје (укључујући и мирис) и сл. Активност о којој је реч најчешће се састоји у произвођењу, звукова: *разгаламити се, развикајати се, расјлакајати се, расјевајати се, расјричати се, раскакојати се* итд., али се може састојати и од произвођења покрета: *разиграјати (се), размахати (се), расјаласати се, развијоријати се* итд., светлости или неког другог визуелног феномена (пара, дим, пена, крв): *расјајати, расасјајати се, раздимити (се), расјенушати (се)* итд., или мириса: *размирисати се*. Активност се, парадоксално, може састојати и у одсуству рада: *расјландовајати се, расјавајати се* итд.

Што се стања тиче, типично је реч о интензивним стањима гнева, беса, љутине и сл. — емоција које се и иначе концептуализују као врућа материја или материја у покрету (обично у дизању)⁵: *разбеснејати (се), разљутијати (се), разгневијати (се)* итд. Друга врста „експанзивних“ стања су радост, веселост и сл.: *развеселијати (се), расјо-*

⁴ Да се физичка величина пројектује путем метафоре на интензитет активности / стања, показују и прилози *много, мало, довољно, недовољно, сувише, још* и сл. Наиме, њихово основно значење је значење количине: *На столу има много јабука*, али они значе и интензитет вршења радње: *Он много ради*, као и степен особине: *Он је много уображен*.

⁵ Тако, на пример, човек *ври од беса*, или чак може *јући од беса*, у њему може *букнути љутина* и сл.

ложити (*се*) итд. У „експанзивна“ стања спадају и стање веће топлоте, стање које се одликује већом количином некакве видљиве материје (нпр. стање већег богатства), нека позитивна стања (нпр. веће лепоте, вредноће), као и нека ментална стања (нпр. стање веће храбрости): *разгрејати* (*се*), *разбогати* (*се*), *разлеити* (*се*), *развредити* (*се*), *разјуначити* (*се*), итд. Ту спада и стање интензивније боје: *расилавити* (*се*), *разбели* (*се*) итд.

(26) Предмет се може повећавати и у два димензијама; у том случају повећава му се само површина (не и запремина). Ако је предмет тродимензионалан, тиме што му се повећава површина обично му се смањује висина. Графички (цртеж треба „читати“ у два димензијама):

Ово значење префикса *раз-* илуструју следећи глаголи: *размесити*, *разгњечити*, *расиљескати*, *расиљошити*, *расиљати*, *размазати*, *расиреити*, *раширити*, *расиросиранити*, *разаети*, *развиити* итд. Овај последњи глагол као почетну ситуацију имплицира предмет савијен у ваљак, па префикс *раз-* означава да се тај ваљак одвија, односно — предмет исправља (случај који нарочито помињемо јер се на њега надовезују друга значења префикса *раз-*). Неколико глагола се односи на човека, који се опушта (обично у доколици): *разбашкарити* (*се*), *расилавити* (*се*) итд.

Једна подгрупа глагола односи се на отвор, који се повећава или ствара. Најчешће су у питању уста и очи, али и други отвори (врата, окно, провалија, рана): *разјавити*, *разрогачити*, *разјазити* (*се*) итд.

И значење увећања у два димензијама пресликава се метафорички на домен стања, али су то овога пута стања опуштености, мекоће, млитавости, можда безобличности; у таквим стањима предмет заузима већу површину у односу на своје канонско (уобичајено) стање, а висина му се смањује. С обзиром на то да је такво стање предмета и мање пожељно (јер је такав ентитет неупотребљив или мање употребљив), та висина добија и своју метафоричку димензију: **МАЊЕ ПОЖЕЉНО / ВРЕДНО ЈЕ НИЖЕ**. Значење ових глагола се протеже од конкретног — када постоји јасна представа о заузимању веће површине, па до апстрактнијих, када је та представа увелико или готово савим избледела.

У стање мекоће, опуштености, безобличности итд. предмет долази под утицајем влаге: *расквасити* (*се*), *развлажити* (*се*), *раскаља-*

ити (се), расипкићујати се итд., или топлоте: *расипојити (се), раскравићи (се), размрзнити (се)* итд. Следећи глаголи означавају заузимање самих стања мекоће, млитавости, млохавости, слабости, болести: *размекијати (се), размлтијавити (се), разболеји (се), разлењити се* итд. Следећа група глагола означава, на основу метафоре ПСИХИЧКО СТАЊЕ ЈЕ ФИЗИЧКО СТАЊЕ, стања емоционалне немоћи (жалости, туге, јада, као и нежности, болећивости и сл.): *разжалостити (се), расипужити (се), разнежити (се), расипкнезити (се)* итд. Стање мекоће може се метафорички пренети и на домен људског карактера: тако је значење глагола *размазити (се)* настало под дејством метафоре РАЗМАЖЕНОСТ ЈЕ МЕКОЋА.

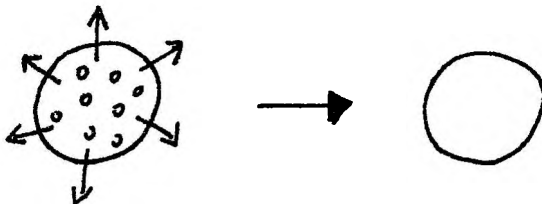
(2в) Предмет се повећава само у једној димензији. Графички:

Ово значење префикса *раз-* илуструју следећи глаголи: *развући, расипегнути, расипружити* итд. Глаголи *раскезити (се)* и *расцерићи (се)* односе се специфично на усне.

(3) Ово значење има два подзначења. Заједничко им је то што су на почетку неки ентитет (површина или предмет) или материја прекривени / прожети нечим (групом предмета, једним дводимензионалним предметом, материјом); затим се, центрифугалним покретом, то чиме су они прекривени или прожети разилази на све стране.

(3а) Почетна ситуација: ентитети / материја прекривају неки дводимензионални простор, налазе се у неком тродимензионалном простору или прожимају неку материју; затим центрифугалним кретањем нестају. Завршна ситуација: простор (материја) остају потпуно чисти, „слободни“. Значење 3 очигледно је у вези са значењем 1: и у овом случају се разилази група предмета или материја, али фокус није на њима, него на простору са којег се разилазе; веза је, дакле, метонимијска. Ово значење можемо графички представити на следећи начин:

Једна група глагола односи се на уклањање предмета / материје са неке површине: *рашчисипити (се), расипремити, раскрчићи, разби-*

стиријити итд. Једна група глагола односи се на атмосферске прилике; другим речима, предмети, материја или мрак се уклањају са неба или из ваздуха: *разведријити (се)*, *разданијити се*, *размаглијити се* итд. Још једну подгрупу чине глаголи који се односе на човеково стање у којем на његовој свести (која се разумева помоћу метафоре МЕНТАЛНИ ПРОСТОР ЈЕ ФИЗИЧКИ ПРОСТОР) постоје неке сенке, мрље и сл.: *разбудити (се)*, *расанијити (се)*, *расвеститијити (се)*, *расијрезнијити (се)* итд.

У једној (мање типичној) варијанти подзначања За, ентитети / материја који се налазе у тродимензионалном простору или прожимају неку материју нестају само делимично; ово значење илуструју глаголи *разредити*, *разблажити*, *разводнијити* итд.

(36) Почетно стање: ентитет (биће или предмет) је обавијен (савим или делимично) неким омотачем (који за њега може представљати стегу); затим се овај скида — лучним покретом на доле (на све стране или само на једну); завршно стање: ентитет остаје огољен (у неким случајевима ослобођен). Графички:

Обавијени ентитет је човек: *разоденујити (се)*, *раскомотијити (се)*, *разујити (се)*, *расијовијити*, *расијојасати се*, *разголијити* итд. Неки глаголи имају метафоричко значење: *раскринкајити* (ТАЈАНСТВЕН ЈЕ ПОКРИВЕН), *разобличити* (ОБЛИК ЈЕ ЉУСКА). Обавијени ентитет је типично животиња: *разуздајити*, *разуларити* итд. Неколико глагола има и конкретно значење откривања ентитета чулом вида, и апстрактно значење засновано на метафори РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ: *разоикрити (се)*, *разазнајити (се)*, *разабрајити (се)* итд. Неки глаголи имају само то метафоричко значење: *разјаснијити*, *разумејити* итд.

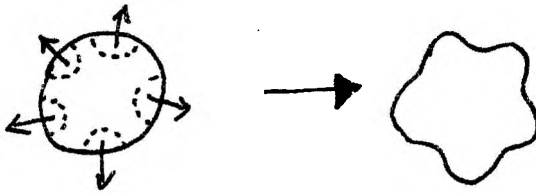
(4) Опште значење префикса *раз-* које смо описали на почетку рада подразумева, видели смо, и вертикалну димензију: смер покрета је, поред тога што иде од центра ка периферији, и одозго наниже. У овом значењу, префикс *раз-* означава само ово друго кретање. Тај смер одозго наниже представља основу за метафоричка проширења која подразумевају скале. Ово значење се може представити следећим цртежом (испрекидане линије означавају нивое):

Једна од тих скала је температурна; следећи глаголи означавају хлађење предмета: *размлачитии*⁶, *расхладитии* и *раскалитии*.

Помоћу метафоре МАЊЕ ВРЕДНО ЈЕ НИЖЕ префикс *раз-* добија и апстрактно значење; он, наиме, може да означи напуштање хијерархијски вишег положаја: *расцаритии*, *раскрајитии*, *расјојитии*, *раскметитии*⁷, *раскандидоваитии*, *расинитии* итд., или стања које се оцењује као више (пожељније, стање више моралности, више вредности и сл.): *разочаритии* (*се*), *развредитии* (*се*), *расветитии* итд. Високо се може вредновати и активност ентитета; такво значење илуструју глаголи *разрећи*, *расканиитии се*, *растирајитии*.

(5) Предмет се оштећује или добија неравнине са свих страна. Наиме, на предмет / комад материје са свих страна (или на више места) делује сила која долази споља и усмерена је према његовом средишту, као да га жели растурити на делове, али се то не дешава, него му се само оштећује површина. Ово значење се, дакле, надовезује на одговарајућу групу глагола са подзначањем 1а: почетна сила је иста, само што не доводи до истих резултата. Графички, ово значење можемо представити на следећи начин:

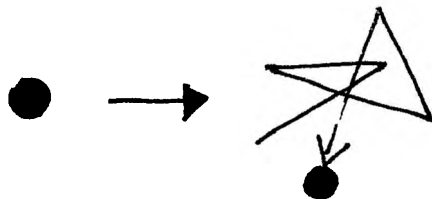

Неки глаголи могу имати оба значења: и „растурити“ (значење 1а), и „искрзати“ — створити неравну површину (значење 5): *разјеситии*, *разгриситии*, *разбоситии*, *раздритии*, *разлутитии* итд. Понекад је радња таква да сила не може продрети до средишта (нпр. гребање, чешање и сл.), тако да се на предмету само ствара неравна површина: *разгуживитии*, *разгребаитии*, *раичешитии*, *разрањаваитии* итд. Некад је ентитет такав да се не може растурити на делове, само оштетити — нпр. пут: *разлокаитии*, *разровитии*, *раскојитии* итд.

(6) Видели смо да је једно од типичних значења префикса *раз-* центрифугално кретање већег броја ентитета. У овом случају, путање које прелази сваки тај ентитет понаособ, прелази један једини ентитет: иде на једну страну, враћа се, иде на другу (у разним правцима). Ово значење се, дакле, надовезује на значење 2б: путања је иста, само је не прелази више ентитета, него један једини. Графички:

⁶ Овај глагол је нарочито илустративан за значење о којем је реч, јер значи „расхладити до умерене температуре“; значење „угрејати до умерене температуре“ има глагол *смлачитии*.

⁷ Реч је о укидању положаја кмета као носиоца власти, а не као потлаченог човека.

Неки глаголи могу имати оба значења: и групе која се растура на све стране, и једног ентитета који се креће у разним правцима; такви су глаголи *разјурити се*, *разлејети се*. Неки глаголи значе само да се један ентитет креће на све стране: *расирчајти се*, *расходати се* итд. Ту путању може прелазити и предмет којем човек мења место: *разменијти*, као и рука или оруђе који се крећу кроз неку материју (масу): *размутити*, *размешати* итд.

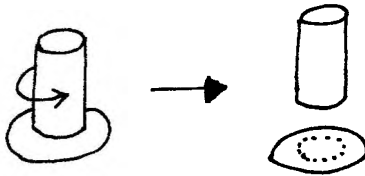
Једна група глагола имплицира да се предмет налази у неком лежишту. Покретима на све стране (почев од центра, и у два димензијама), он проширује то лежиште, тако да у њему може помало да се креће. У другом случају лежишта нема, али је предмет непокретан, укочен (понаша се као да има лежиште); покретима на све стране он постаје делимично покретан — као да му се лежиште проширило. Такве случајеве илуструју глаголи *раздрмајти*, *расклимајти*, *разлабавити*, *разглавити*, *раздесити*, *разрадити* итд.

(7) У ову групу спадају глаголи који означавају не кретање ентитета, него посматрачевог фокуса: поглед по том ентитету прелази путању описану у претходном случају. Ово значење се, према томе, надовезује на претходно. Графички бисмо то могли приказати на следећи начин:

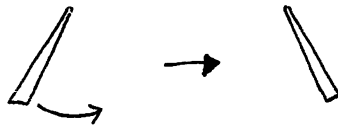
У оквиру ове групе глагола развија се један значењски ланац, који оцртава метафора МИШЉЕЊЕ ЈЕ ГЛЕДАЊЕ. Тај ланац полази од глагола *разгледајти*, који има искључиво значење визуелног опажања, иде преко глагола *размислијти*, који је сложен с глаголом који значи визуелно опажање али има само апстрактно значење менталног опажања, и завршава се глаголима *размислијти* и *расудијти* — који имају само значење менталног, апстрактног опажања, а и сложени су с глаголима таквог значења. Још неколико глагола значи физичко или метафоричко разгледање објекта са свих страна: *расветлијти*, *расијати се* итд.

(8) У питању је издужени предмет који се налази у усправном положају у лежишту (или се састоји од два дела од којих доњи представља лежиште, а горњи је покретан), па се ротирањем (типично десном руком) за око пола круга према вршиоцу радње ослобађа из лежишта (или се то чини са његовим горњим делом). То значење се практично не разликује од значења глагола *одврнути* — уз напомену да је овај други и уобичајенији. Ово значење се надовезује на случај кад је предмет димензионалан и савијен у ваљак, па се глаголском радњом исправља и добија своју пуну димензију (глаголи као што је *развијти* из групе 2б); глаголи из ове групе подразумевају само „једну половину“ таквог предмета, односно један његов крај (типично десни). Графички:

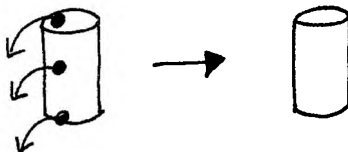

Ово значење префикса *раз-* илуструју глаголи *разврнути*, *рашрафити*, *размотати* итд.

(9) Ово значење илуструје само један глагол: *размахнути (се)*. У типичном случају он имплицира да се неким дугуљастим предметом прави широк хоризонтални покрет. И ово значење се надовезује на значење поменутих глагола из групе 2б: покрет је исти. Графички:

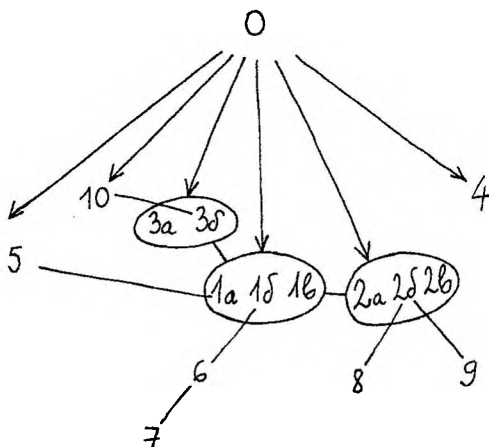

(10) На подзначење 3б надовезују се глаголи који значе да се са ентитета скида неки предмет, али он није такав да *обавија* ентитет, него се само на њему налази. Покрет скидања је опет лучни и надоле. Предмет се може налазити на бочној страни ентитета (као оружје код човека, украси на јелци), или на његовом врху (као круна код човека, седло или терет код животиње). Тај предмет може бити и део ентитета: врх (код стога сена), али и његово дно (код посуде). Графички:

Ово значење префикса *раз-* илуструју следећи глаголи: *разоружајти*, *раседлајти*, *расијерити*, *расијоварити*, *раскијити*, *расидрити*, *расијечити*, *разадити* итд. Једна група глагола означава одвајање од човека (или неког предмета) неког конкретног предмета или апстрактног својства (које се концептуализује као предмет — помоћу метафоре СВОЈСТВО ЈЕ ПРЕДМЕТ КОЈИ СЕ НАЛАЗИ НА ОНОМЕ (или УЗ ОНОГ) КО ПОСЕДУЈЕ ТО СВОЈСТВО): *расириши се*, *развласити*, *разбацити*, *раздужити*, *расијамити се*, *размагнетисајти се* итд.

5. Значењска структура префикса *раз-* могла би се, дакле, представити овако:

6. Видимо да општа схема наведена на почетку овог рада (она коју илуструје гест којим се понекад пропраћа употреба глагола с префиксом *раз-*) покрива већину значења — она која подразумевају центрифугално кретање (1, 2, 3, 5, 10) или кретање наниже (4). При томе значења 1, 2 и 3 сачињавају језгро категорије *раз-*: посведочена су највећим бројем примера и најпродуктивнија су. Она су и међусобно повезана, тако што је значење 1 најтипичније, централно, а значења 2 и 3 се на њега надовезују (метонимијски или перцептивном трансформацијом). На значења 1a и 3b надовезују се маргиналнија значења: значење 5, односно 10, у којима се задржава општа представа о центрифугалном кретању. С друге стране, сва та значења, која разрађују представу о центрифугалном кретању, и значење 4, које представља конкретизацију представе о спуштању, повезани су само преко највише схеме, не и директно — мада треба приметити да и (под)значења 2b, 3b и 10 имплицирају спуштање на нижи ниво.

Општа схема, међутим, не покрива сва значења: значења 6, 7, 8 и 9 остају „ван“ ње. Разлог да се и та значења обележавају префиксом *раз-* (тј. оно што им омогућава припадност категорији *раз-*)

јесте њихова повезаност са неким од његових централних значења (другим речима — надовезивање на оне чланове категорије који се подводе под општу схему): тако се значење 6 надовезује на подзначање 1б, а значења 8 и 9 на подсхему 2б. Уланчавање може ићи и даље, тако што се и на та значења надовезују друга: тако се значење 7 надовезује на значење 6.

Дакле, једна општа схема која би „покрила“ све значењске чворове префикса *раз-*, тј. значењско језгро заједничко свим значењима префикса *раз-* — не постоји. Једна од последица тога јесте и чињеница што неки чланови категорије (нека значења) немају ништа заједничко: већ смо поменули да значење 4 нема директне везе са значењима 1, 2 и 3, па је *раз-* у *расхладиши* (значење 4) веома различито од значења у *разиши се* (1б). Још је упечатљивија та разлика кад се упореде маргинална значења — она која су категорији прикључена на основу сличности с типичним значењима, нпр. значења 6 и 8, односно 9 (уп. *расиричаши се* на једној страни и *разврнутиши, размахнутиши* на другој).

Видели смо, такође, да се једно значење може надовезивати на цело једно (под)значење, тј. све глаголе у оквиру њега (нпр. значење 6 на значење 1б), а може се надовезивати само на једну подгрупу глагола у оквиру једног (под)значења (нпр. значење 5 на једну групу глагола са значењем 1а, или значења 8 и 9 само на једну, још мању, групу глагола са значењем 2б). Прикључивање категорији врши се, дакле, на различитим нивоима општости значења.

Апстрактна значења се јасно надовезују на одређена конкретна значења помоћу метафоре. Видели смо да су најважније метафоре ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ ВЕЛИЧИНА (метафора која се развија у оквиру значења 2а), ПСИХИЧКО СТАЊЕ / КАРАКТЕР ЈЕ ФИЗИЧКО СТАЊЕ (у оквиру значења 2б), МЕНТАЛНИ ПРОСТОР ЈЕ ФИЗИЧКИ ПРОСТОР (у оквиру значења 3а), РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ (у оквиру значења 3б), МАЊЕ ВРЕДНО ЈЕ НИЖЕ (у оквиру значења 4), УКОЧЕНОСТ ЈЕ БИВАЊЕ У ЛЕЖИШТУ (у оквиру значења 6), МИШЉЕЊЕ ЈЕ ГЛЕДАЊЕ (у оквиру значења 7), СВОЈСТВО ЈЕ ПРЕДМЕТ КОЈИ СЕ НАЛАЗИ НА ОНОМЕ КО ПОСЕДУЈЕ ТО СВОЈСТВО (у оквиру значења 10).

ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски, Ранко (1979): „Увод у читање Ворфа“. Предговор за књигу: Бенцамин Ли Ворф, *Језик, мисао и стварност*, Београд: БИГЗ, стр. 5–25.
- Грицкат, Ирена (1966–1967): „Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације“. *Јужнословенски филолог*, XXVII:1–2, стр. 185–223.
- Johnson, Mark (1997): *The Body in the Mind (The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason)*. Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Кликовац, Душка (1995): *Концептуализација и предлошка реализација садрживања (на примерима српскохрватског и енглеског језика)*. Докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету у Београду.
- Lakoff, George (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things (What Categories Reveal about the Mind)*. Chicago: Chicago / London: The University of Chicago Press.

- Lakoff, George, Mark Johnson (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald (1987): *Foundations of Cognitive Grammar*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Марић, Ана (1984): „Глаголи са префиксом *roz-/raz-* у словачком и српскохрватском језику“. *Годишњак Савеза друштва за примењену лингвистику Југославије*, 7–8, Сарајево, стр. 841–847.
- PMC: *Речник српскохрватскога књижевног језика (1–6)*. Матица српска.
- Taylor, John (1989): *Linguistic Categorization (Prototypes in Linguistic Theory)*. Oxford: Clarendon Press.

S u m m a r y

Duška Klikovac

ON THE MEANING OF THE SERBIAN VERBAL PREFIX *RAZ-* (A COGNITIVE LINGUISTIC APPROACH)

Using the theoretical prerequisites of cognitive linguistics (or, more precisely, cognitive semantics), the author sets out to describe the meanings of the Serbian verbal prefix *raz-* and to establish the semantic network formed by them. The most general schema (visible in the gesture which often accompanies the usage of the verb prefixed with *raz-*) instantiates into central meanings 1, 2 and 3 (the first one being the most prototypical), which imply centrifugal movement, and meaning 4, which implies descending. The semantic network of the prefix *raz-* contains also six spatial meanings linked to meanings 1, 2 and 3; four of them are not subsumable under the most general schema (they imply neither centrifugal movement nor descending). The meaning of the prefix *raz-* is, therefore, a good example of a prototype category.

The abstract meanings of the prefix *raz-* are results of metaphoric extensions from the spatial meanings, the main metaphors being INTENSITY IS SIZE, MENTAL STATE / CHARACTER IS PHYSICAL STATE, MENTAL SPACE IS PHYSICAL SPACE, UNDERSTANDING IS SEEING, LESS WORTHY IS LOWER, STIFFNESS IS BEING FIXED IN A BEARING, THINKING IS OBSERVING, A PROPERTY IS AN OBJECT ATTACHED TO ITS OWNER.